

سناریوهای آینده فرهنگ سیاسی در ایران (۱۴۰۲-۱۴۱۲)

تألیف و گردآوری

دکتر علی نوازنی

پژوهشگر پسادکتری گروه علوم سیاسی، دانشگاه اصفهان

دکتر حسین هرسیج

عضو هیات علمی گروه علوم سیاسی، دانشگاه اصفهان

«این اثر تحت حمایت مادی صندوق حمایت از پژوهشگران و فناوران کشور (INSF)

برگرفته شده از طرح شماره «۴۰۲۰۵۴۶» انجام شده است»

سرشناسه : نوازی، علی، ۱۳۶۹-
عنوان و نام پدیدآور : سناریوهای آینده فرهنگ سیاسی در ایران (۱۴۰۲-۱۴۱۲)/ تألیف و گردآوری علی نوازی، حسین هرسیج
مشخصات نشر : اصفهان: دانشگاه اصفهان، ۱۴۰۴
مشخصات ظاهری : ۱۵۶ ص. : جدول.
فروست : انتشارات دانشگاه اصفهان؛ ۷۸۸.
شابک : 978-600-110-256-1
وضعیت فهرست نویسی : فیپا
یادداشت : کتابنامه
موضوع : فرهنگ سیاسی -- ایران -- آینده نگری
Political culture -- Iran -- Forecasting
دموکراسی -- جنبه های مذهبی
Democracy-- Religious aspects
مشارکت سیاسی -- ایران -- جنبه های اجتماعی
Political participation -- Social aspects -- Iran
دموکراسی -- جنبه های مذهبی -- اسلام
Democracy -- Religious aspects -- Islam
شناسه افزوده : هرسیج، حسین، ۱۳۴۰-
شناسه افزوده : دانشگاه اصفهان
University of Isfahan : شناسه افزوده
رده بندی کنگره : JA ۷۵/۷
رده بندی دیوئی : ۳۰۶/۲۰۹۵۵
شماره کتابشناسی ملی : ۱۰۱۹۰۰۵۳

عنوان کتاب: سناریوهای آینده فرهنگ سیاسی در ایران (۱۴۰۲-۱۴۱۲)
تألیف و گردآوری: علی نوازی، حسین هرسیج
ویراستار ادبی: زهره طاهری اندانی
ناشر: دانشگاه اصفهان
نوبت چاپ: اول، پاییز ۱۴۰۴
شمارگان: ۱۰۰۰
ناظر فنی: رضا نیکبخت
چاپ و صحافی: دانشگاه اصفهان
قیمت: ۲/۲۰۰/۰۰۰ ریال

تمامی حقوق نشر برای ناشر محفوظ است

مراکز فروش کتاب

اصفهان: دانشگاه اصفهان، چاپخانه دانشگاه، تلفن: ۰۳۱-۳۷۹۳۲۱۸۵ و ۰۳۱-۳۷۹۳۲۰۹۲
پست الکترونیکی: press@res.ui.ac.ir فروش الکترونیکی کتاب: <https://press.ui.ac.ir>
- میدان آزادی، خیابان دانشگاه، فروشگاه کتاب دانشگاه اصفهان تلفن: ۰۳۱-۳۷۹۳۲۰۶۸
تهران: میدان انقلاب، خیابان شهید لبافی نژاد، بین ۱۲ فروردین و اردیبهشت، پلاک ۲۳۸
مؤسسه کتاببیران، مرکز پخش کتاب های دانشگاهی، تلفن: ۰۲۱-۶۶۴۹۴۴۰۹ و ۰۲۱-۶۶۴۱۱۱۷۳

فهرست مطالب

عنوان.....	شماره صفحه
فصل اول: مقدمه.....	۱
فصل دوم: روش‌شناسی.....	۱۱
۱-۲ مقدمه.....	۱۱
۲-۲ چارچوب‌های پژوهش و روش‌های مطالعه.....	۱۳
۱-۲-۲ روش دلفی فازی.....	۱۳
۲-۲-۲ روش سناریو نگاری پیترو شوارتز و نرم‌افزار سناریوویزارد.....	۱۸
۳-۲-۲ روش تحلیل تأثیرات متقابل (تحلیل ساختاری) و نرم‌افزار میک‌مک.....	۲۴
۳-۲ فرایند عملیاتی روش‌های پژوهش.....	۲۵
فصل سوم: سناریوهای آینده فرهنگ سیاسی در ایران (۱۴۰۲-۱۴۱۲) بر اساس مدل پیترو شوارتز.....	۲۹
۱-۳ مقدمه.....	۲۹
۲-۳ مراحل هشت‌گانه سناریوسازی در فرهنگ سیاسی ایران.....	۳۰
۱-۲-۳ گام اول: تعیین موضوع و مسئله کلیدی.....	۳۰
۲-۲-۳ گام دوم: ترسیم افق زمانی و گردآوری داده‌ها.....	۳۰
۳-۲-۳ گام سوم: شناسایی نیروهای پیشران تحول.....	۳۱
۴-۲-۳ گام‌های چهارم و پنجم: کشف بنیان‌های استوار و عدم قطعیت‌های آینده.....	۳۳
۱-۴-۲-۳ پیشران‌های کلیدی تأثیرگذار بر آینده فرهنگ سیاسی ایران.....	۳۷
۱-۱-۴-۲-۳ نقش اسطوره‌سازی در دگرگونی فرهنگ سیاسی.....	۳۷
۲-۱-۴-۲-۳ عدالت‌خواهی و بازآفرینی فرهنگ سیاسی.....	۴۳
۳-۱-۴-۲-۳ فرهنگ عاشورایی و مهدویت در بستر سیاست.....	۴۷
۴-۱-۴-۲-۳ نقش دین در فرهنگ سیاسی: پیوند یا تفکیک.....	۵۲
۵-۱-۴-۲-۳ استقلال‌خواهی و فرهنگ سیاسی ایران.....	۵۵
۶-۱-۴-۲-۳ قاعده نفی سیل و نقش آن در تحول فرهنگ سیاسی.....	۵۹
۷-۱-۴-۲-۳ بازتاب آرمان‌گرایی و آینده‌نگری در فرهنگ سیاسی.....	۶۵
۸-۱-۴-۲-۳ دانش، آگاهی سیاسی و توانمندسازی جامعه.....	۷۴
۹-۱-۴-۲-۳ آزادی بیان و نقد: از اندیشه تا عمل در فرهنگ سیاسی ایران.....	۷۹
۱۰-۱-۴-۲-۳ شفافیت‌خواهی: پیشران مؤثر در ارتقای پاسخ‌گویی و مشارکت سیاسی.....	۸۸
۱۱-۱-۴-۲-۳ امنیت اجتماعی و پایداری آینده فرهنگ سیاسی.....	۹۴
۵-۲-۳ گام ششم و هفتم: تحلیل، تدوین و شاخص‌گذاری سناریوها.....	۱۰۱
۶-۲-۳ بحث و ارزیابی سناریوها.....	۱۰۴
۱-۶-۲-۳ سناریوی اول: سناریوی فرهنگ سیاسی مردم‌سالاری دینی.....	۱۰۴
۲-۶-۲-۳ سناریوی دوم: سناریوی فرهنگ سیاسی انحصارگرایی دینی.....	۱۰۵

۳-۶-۲-۳ سناریوی سوم: سناریوی فرهنگ سیاسی مشارکت دموکراتیک (سناریوی ممکن).....	۱۰۶
۳-۶-۲-۴ سناریوی فرهنگ سیاسی تبعی - مشارکتی (سناریوی محتمل).....	۱۰۷
فصل چهارم: نتیجه‌گیری و راهکارها.....	۱۰۹
۴-۱ نتیجه‌گیری.....	۱۰۹
۴-۲ راهکارها و پیشنهادها.....	۱۱۹

فهرست جدول‌ها

جدول ۱. دلایل اهمیت فرهنگ سیاسی در جوامع.....	۲
جدول ۲. انواع فرهنگ سیاسی از نظر آلموند و وربا.....	۳
جدول ۳. مشخصه‌های فرهنگ سیاسی مشارکت دموکراتیک.....	۵
جدول ۴. اعداد فازی مثلثی.....	۱۶
جدول ۵. مراحل ۸ گانه سناریونگاری پیتر شوارتز.....	۲۶
جدول ۶. عوامل کلیدی تأثیرگذار بر فرهنگ سیاسی در ایران.....	۳۰
جدول ۷. نیروهای پیشران کلیدی منتخب تأثیرگذار بر فرهنگ سیاسی در ایران.....	۳۲
جدول ۸. میانگین پیشران بای تأثیرگذار بر فرهنگ سیاسی در ایران (۱۴۰۲-۱۴۱۲).....	۳۲
جدول ۹. امتیاز تأثیرگذاری و تأثیرپذیری عوامل به صورت مستقیم و غیرمستقیم.....	۳۳
جدول ۱۰. وضعیت هر یک از متغیرها بر اساس تحلیل در نرم افزار میک مک.....	۳۵
جدول ۱۱. کارکردهای اسطوره و اسوه در جوامع.....	۳۷
جدول ۱۲. ویژگی‌های الگو و گروه مرجع مطالب از نظر امام خمینی (ره).....	۳۸
جدول ۱۳. ویژگی‌های الگو و گروه مرجع مطلوب از نظر رهبر انقلاب اسلامی در بازه زمانی (۱۳۸۷-۱۴۰۲).....	۳۹
جدول ۱۴. الگوهای مرجع از نظر رهبر انقلاب اسلامی مقوله‌بندی آن‌ها در بازه زمانی (۱۳۸۷-۱۴۰۲).....	۳۹
جدول ۱۵. شکاف‌ها و تعارضات نسلی در ایران.....	۴۲
جدول ۱۶. تعبیر امام خمینی (ره) از عدالت.....	۴۳
جدول ۱۷. مشخصه‌های پیونددهنده عدالت با فرهنگ سیاسی مردم سالاری دینی از منظر امام خمینی (ره).....	۴۴
جدول ۱۸. جایگاه ایران در رتبه‌بندی عدالت جهانی.....	۴۵
جدول ۱۹. ارزش‌های فرهنگ عاشورایی.....	۴۷
جدول ۲۰. ارزش‌های فرهنگ مهدوی و موعودگرایی.....	۵۰
جدول ۲۱. فرهنگ سیاسی مردم سالاری دینی منبعث از انقلاب اسلامی در ایران.....	۵۲
جدول ۲۲. انواع استقلال طلبی.....	۵۶
جدول ۲۳. شعارهای بیگانه‌ستیزانه و مبتنی بر قاعده نفی سبیل.....	۶۰
جدول ۲۴. سه عامل کلیدی شکل‌گیری فرهنگ آرمان خواهی در میان ایرانیان.....	۶۶
جدول ۲۵. جامعه آرمانی و ارزش‌های آرمانی از دیدگاه رهبران انقلاب اسلامی.....	۶۸
جدول ۲۶. بازنمایی قطبیت‌ها در جمهوری اسلامی ایران.....	۶۹
جدول ۲۷. تصور ذهنی و آرمانی جوانان در ارتباط با توسعه و جایگاه غرب در آن.....	۷۰
جدول ۲۸. وضعیت اوضاع فعلی کشور از نظر ایرانیان.....	۷۱
جدول ۲۹. مهم‌ترین مشکلات کشور از نظر ایرانیان.....	۷۲
جدول ۳۰. برخی از مطالبات زنان در سال‌های اخیر در ایران.....	۷۶
جدول ۳۱. نظرسنجی درباره امکان پیشرفت برای زنان در ایران.....	۷۷
جدول ۳۲. مؤلفه‌های تحدیدکننده آزادی در اندیشه و بیان در ایران.....	۸۱

- جدول ۳۳. محدودیت آزادی بیان در کشورهای دموکراتیک و قواعد بین‌المللی..... ۸۲
- جدول ۳۴. قطعنامه‌های کمیسیون و شورای حقوق بشر علیه ایران (۱۹۹۳-۲۰۲۱)..... ۸۶
- جدول ۳۵. تأثیرات شفافیت بر فرهنگ سیاسی ایرانیان..... ۹۱
- جدول ۳۶. ابعاد احساس امنیت..... ۹۶
- جدول ۳۷. عناصر اثرگذار بر امنیت اجتماعی شهروندان سطوح فردی و گروهی..... ۹۷
- جدول ۳۸. ماتریس تحلیل آثار متقابل میان عدم قطعیت‌های اصلی از پیش‌ران‌های منتخب..... ۱۰۲
- جدول ۳۹. میزان تأثیر و پایداری عدم قطعیت‌ها در هر سناریو..... ۱۰۳

فصل اول

مقدمه

فرهنگ سیاسی با تلفیق دو عنصر کلیدی فرهنگ و سیاست، پیوند میان نمادها، هنجارها، ارزش‌ها و باورهای جامعه با ساختار و بافتار نظام سیاسی را بررسی می‌کند. آلموند و وربا^۱، با اتخاذ رویکردی روان‌شناختی، نسبت به فرهنگ (آیدین^۲، ۲۰۲۴، ص. ۵۹)، فرهنگ سیاسی را به عنوان «مجموعه‌ای از نگرش‌ها، باورها و احساسات سیاسی یک ملت در یک دوره خاص» تعریف می‌کنند که به عنوان فرایندی تاریخی، فعالیت‌های اجتماعی، اقتصادی و سیاسی آن را در زمان حال شکل می‌دهد (گیانگ^۳، ۲۰۲۴، ص. ۱۶۹). این فرهنگ هدایت‌گر کنش‌های سیاسی در برابر نظام سیاسی است. در این راستا، الگوهایی متنوع برای تبیین شکل‌گیری یا تغییر فرهنگ سیاسی مطرح شده‌اند که از جمله مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به «رویکرد فرایندی»^۴ با تأکید بر تکامل تاریخی و اجتماعی فرهنگ سیاسی، «رویکرد سرایتی»^۵ و همچنین رویکرد «فرهنگ‌سازی»^۶ توسط اصحاب قدرت اشاره کرد. با این حال، توجه به ترکیبی از این الگوها در تبیین تغییرات فرهنگ سیاسی ضروری است و از طرفی نیز عناصر سازنده فرهنگ سیاسی در جامعه، خود، متأثر و وابسته به عناصری همچون فرهنگ برآمده از توده، فرهنگ منبعث از نخبگان، تجربیات و سنت‌های سیاسی - تاریخی ملت و ساختار و چارچوب سیاسی حاکم هستند.

¹ Almond & Verba

² Aydın

³ Giang

⁴ Process approach

⁵ Diffusion Theory

⁶ Cultural approach

فرهنگ سیاسی ضمن ایجاد محدودیت‌ها و مشوق‌هایی برای کنش اجتماعی افراد، عادت‌واره‌هایی^۱ را شکل می‌دهد که چگونگی ادراک شخص از حیات اجتماعی و سیاسی خویش و واکنش به آن را سازمان‌دهی می‌کنند و رفتار آینده فرد و جامعه و روند توسعه سیاسی را ترسیم و قابل پیش‌بینی می‌کند. در جدول ۱ به برخی از مهم‌ترین دلایل اهمیت توجه به فرهنگ سیاسی در جوامع اشاره می‌کنیم:

جدول ۱ دلایل اهمیت فرهنگ سیاسی در جوامع

فرهنگ سیاسی نشان‌دهنده نگرش مردم نسبت به یک نظام سیاسی است.
فرهنگ سیاسی امکان درک دلیل عدم ایجاد یک پدیده مشابه در کشورهای مختلف را فراهم می‌کند.
فرهنگ سیاسی به درک فرایند جامعه‌پذیری سیاسی و انتقال فرهنگ سیاسی از نسلی به نسل دیگر کمک می‌کند.
فرهنگ سیاسی امکان درک ارتباط بین عامل اجتماعی و اقتصادی از یک سو و توسعه سیاسی از سوی دیگر را فراهم می‌کند.
فرهنگ سیاسی امکان درک چگونگی رعایت قوانین و قانون اساسی کشورهای مختلف توسط افراد و گروه‌های مختلف را فراهم می‌کند.

منبع: رفیع و همکاران، ۱۳۹۷، صص. ۳۷-۳۸

بر این اساس، گونه‌شناسی‌هایی متنوع از فرهنگ سیاسی توسط متفکران انجام شده‌اند که در پژوهش حاضر، گونه‌شناسی^۲ کانه فرهنگ سیاسی آلموند و وربا مورد توجه است. از نظر آن‌ها، سه نوع جهت‌گیری شناختی، احساسی یا عاطفی و همچنین ارزیابانه در تدوین فرهنگ سیاسی جوامع مداخله دارند:

۱. جهت‌گیری شناختی^۳: این بُعد به دانش، آگاهی و درک افراد نسبت به نظام سیاسی، نهادها و مسئولان آن، ورودی‌ها و خروجی‌های این نظام سیاسی توجه دارد. به این معنا، افراد می‌دانند چه کسانی نقش‌های سیاسی را ایفا می‌کنند، از محتوا و مواضع بازیگران سیاسی آگاه هستند.

۲. جهت‌گیری عاطفی یا احساسی^۴: این بُعد همانا به نگرش شخصی و احساساتی افراد نسبت به نهادهای سیاسی و رهبران سیاسی اشاره دارد. بر این مبنا، جهت‌گیری فرد نسبت به ساختار، رویدادها و اشخاص سیاسی از نظر احساسی حائز اهمیت است که گرایش‌های عاطفی همچون شادی، ترس، نارضایتی و ... از برآیندهای آن به شمار می‌آیند.

۳. جهت‌گیری ارزیابانه^۴: این بُعد شامل قضاوت‌ها و ارزش‌هایی است که فرد با اتکا به آن‌ها به نظام سیاسی می‌نگرد و عملکرد آن را تجزیه و تحلیل می‌کند. این قضاوت‌ها برآمده از

¹ habitus

² Cognitive Orientation

³ Affective Orientation

⁴ Evaluative Orientation

سلسله‌مراتب ارزش‌هایی هستند که قبلاً با اتکا به تجربیات مشترک به دست آمده‌اند و بر نحوه تجزیه و تحلیل شهروندان نسبت به مسائل سیاسی جامعه و کشور و شکل‌دهی به پدیده‌های سیاسی جدید اثرگذار هستند.

این جهت‌گیری‌ها در نهایت تعیین‌کننده سه دسته از افراد هستند: افراد کوچک‌اندیش که «فرهنگ سیاسی کوچک‌اندیشانه یا محدود^۱ را پدید می‌آورند، افراد پیرو یا تابع که «فرهنگ سیاسی تبعی یا رعیتی»^۲ را به وجود می‌آورند و افراد مشارکت‌جو که «فرهنگ سیاسی مشارکتی»^۳ را پدید می‌آورند (آلموند و وربا، ۱۹۶۵، صص. ۱۵-۶۰). با این حال، از نظر آلموند و وربا، نمی‌توان شکل خالصی از هر یک از فرهنگ‌های سیاسی مطرح‌شده در بالا را در حیات اجتماعی کشورها به طور خالص ملاحظه کرد و اتخاذ رویکرد تلفیقی ضرورت دارد. در جدول (۲) به اختصار ویژگی‌های هر کدام از فرهنگ‌های سیاسی را بیان می‌کنیم:

جدول ۱. انواع فرهنگ سیاسی از نظر آلموند و وربا

انواع فرهنگ سیاسی	مشخصات
محدود	افراد نه به طور مستقیم از عملیات یا خط‌مشی سیاسی «نظام سیاسی ملی» آگاه هستند و نه خود را به عنوان عضوی از یک ملت می‌شناسند. در این فرهنگ، مردم تصور نمی‌کنند که می‌توانند در شکل‌گیری و دگرگونی هدف‌های سیاسی مؤثر باشند. برای آن‌ها اساساً موضوع‌هایی مانند منافع، اهداف، امنیت و توسعه ملی، فاقد اهمیت است.
تبعی	افراد از اقتدار تخصصی حکومت آگاه هستند، اما رابطه اساساً رابطه انفعالی است. به دیگر سخن، در فرهنگ سیاسی تبعی آگاهی سیاسی و ملی وجود دارد، اما مردم صرفاً از حکومت بی‌چون‌وچرا و منفعلانه اطاعت می‌کنند و در آن مشارکت ندارند.
مشارکتی	افراد فعالانه در کارهای نظام درگیر هستند، از نفوذ نظام در زندگی خود آگاه هستند و سعی می‌کنند در خط‌مشی‌سازی و طریقی که در آن به کار برده می‌شود شرکت کنند.
محدود - تبعی	افراد از وابستگی‌های سیاسی ناب محلی و فرهنگ سیاسی محدود خارج می‌شوند و اقدام به تعمیم وفاداری به نهادهای حکومتی و تخصصی‌شده‌تر می‌کنند. در این نظام فرهنگی، افراد هنوز به عنوان یک نیروی سیاسی نسبتاً ضعیف ظاهر می‌شوند و احزاب سیاسی و گروه‌های ذی‌نفوذ از کارایی چندانی برای تبدیل خواست‌ها به سیاست برخوردار نیستند.
تبعی - مشارکتی	افراد از لحاظ سیاسی به گروه‌های آگاه و فعال و منفعل تقسیم می‌شوند. گروه فعال نسبت به کلیه اهداف سیاسی حساس است و در بسیاری از موارد رفتار نخبگان را در رابطه با تصمیم‌ها و سیاست‌ها تحت تأثیر قرار دهد.
محدود - مشارکتی	خرده نظام‌هایی که در قسمت نهاده شرکت دارند، دارای خصلت کاست‌گونه، قبیله‌ای و محلی هستند؛ افراد برای مشارکت سیاسی به شکل اجتماعات توده‌ای، ناسیونالیستی، انتخابات محلی و ... ترغیب می‌شوند. در هر صورت، ممکن است سازمان‌های نهاده و داده بر اساس منافع محدود عمل کنند و در نتیجه، بر شیوه کار آن‌ها (در مقام ارگان‌های مشارکتی ملی) خدشه وارد شود.

منابع: کریمی‌مله و رضایی، ۱۳۸۵، ص. ۴۶؛ رزاقی، ۱۳۷۵، ص. ۲۰۳؛ رفیع و همکاران، ۱۳۹۷، ص. ۳۲

¹ Pharochial Political Culture

² Subject Political Culture

³ Participant Political Culture

در توضیح، می‌توان بیان کرد از نظر آلموند و وربا، در حالی که حرکت به سوی فناوری و سازمان‌دهی عقلانی در سراسر جهان به شکل یکپارچه دیده می‌شود، مسیر تحولات سیاسی چندان روشن نیست؛ اما یک جنبه از فرهنگ سیاسی جدید در جهان قابل مشاهده است: «فرهنگ سیاسی مشارکتی». آن‌ها معتقد هستند اگر بتوان تحولی سیاسی در سراسر جهان شناسایی کرد، می‌توان آن را «انفجار مشارکت»^۱ نامید. در بیشتر کشورها، این باور که شهروندان عادی از نظر سیاسی دارای اهمیت هستند و باید در نظام سیاسی مشارکت داشته باشند، به طور گسترده پذیرفته شده است. گروه‌هایی بزرگ از مردمی که پیش‌تر خارج از سیاست بودند، اکنون خواستار ورود به نظام سیاسی هستند و نخبگان سیاسی کمی را می‌توان یافت که به این هدف متعهد نباشند. با این حال، چگونگی مشارکت در این فرهنگ سیاسی جدید نامشخص است. کشورهای در حال ظهور با دو الگوی متفاوت از دولت مشارکتی مدرن^۲ مواجه هستند: دموکراتیک^۳ و تمامیت‌خواهانه^۴. مدل دموکراتیک به فرد عادی اجازه می‌دهد تا به عنوان یک «شهروند تأثیرگذار»^۵ در فرایند تصمیم‌گیری سیاسی مشارکت کند؛ اما مدل تمامیت‌خواهانه به او نقشی از نوع «سوژه شرکت‌کننده»^۶ می‌دهد، اما نه با آزادی و انتخاب مستقل.

اگر مدل مشارکت دموکراتیک بخواهد در این کشورها شکل بگیرد، به چیزی بیش از نهادهای رسمی دموکراتیک مانند حق رأی همگانی، احزاب سیاسی و مجالس انتخابی نیاز دارد. در واقع، این نهادها به صورت رسمی (اگرچه نه به لحاظ کارکردی) در الگوی مشارکت تمامیت‌خواهانه نیز دیده می‌شوند. اما یک نظام سیاسی مشارکتی دموکراتیک^۷ نیازمند فرهنگ سیاسی سازگار با آن است. ماهیت خود فرهنگ دموکراتیک شامل ایده‌های بزرگ دموکراسی مانند آزادی و کرامت فردی، حکومت بر اساس رضایت مردم و ... است و همچنین اصول عملی دموکراسی که شامل شیوه تصمیم‌گیری نخبگان سیاسی، هنجارها و نگرش‌های آن‌ها، رابطه شهروندان با حکومت و با یکدیگر است و بر این اساس، ضرورت دارد علاوه بر ایدئولوژی و هنجارهای حقوقی، به جهت‌گیری‌های نگرشی و عاطفی نیز توجه شود. در این دیدگاه، فرهنگ سیاسی سازگار با نظام سیاسی مشارکتی دموکراتیک، فرهنگی

¹ Participation explosion

² Modern participatory state

³ Democratic

⁴ Totalitarian

⁵ Influential citizen

⁶ Participant subject

⁷ A democratic form of participatory political system

است که در آن هم‌راستایی کامل بین تمایلات شناختی، احساسی و ارزیابانه و ساختار دموکراتیک وجود داشته باشد. به عبارتی، این هم‌راستایی زمانی قوی است که شهروند به سیستم متعهد است و خود را جزئی از آن تصور می‌کند، نه فقط نسبت به آن شناخت و آگاهی دارد، بلکه احساسات و ارزیابی‌های مثبت نیز نسبت به آن دارد (آلموند و وربا، ۱۹۶۵، صص. ۴-۲۱).

همچنین، آلموند و وربا در بررسی مقایسه‌ای فرهنگ سیاسی که میان ۵ کشور (ایالات متحده آمریکا، انگلیس، آلمان، ایتالیا و مکزیک) انجام دادند، نمود فرهنگ سیاسی مشارکت دموکراتیک را تا حد زیادی در کشورهای انگلیس و ایالات متحده آمریکا ارزیابی کردند که در قالب جدول (۳) ترسیم شده است:

جدول ۲. مشخصه‌های فرهنگ سیاسی مشارکت دموکراتیک

اهمیت رعایت قوانین و آزادی‌های فردی	حمایت هنجارهای اجتماعی از فعالیت‌های سیاسی	اعتماد اجتماعی زیاد و اعتماد به دموکراسی
وابستگی عاطفی به سیاست و احساس وفاداری به کشور	علاقه به مسائل سیاسی و حزبی به همراه مسئولیت‌پذیری زیاد در قبال کشور	احترام و افتخار به قدرت دولتی همراه با انتظار زیاد از سیستم سیاسی و نقد عملکرد آن
پذیرش نقش‌های متنوع توسط شهروندان و احترام به آرا و دیدگاه‌های متفاوت	احساس شایستگی مدثر به معنای برخورداری از اعتماد به نفس و احساس تأثیرگذاری بر فرایندهای سیاسی	آگاهی و اطلاعات زیاد مردم درباره سیاست و مشارکت سیاسی فعالانه شهروندان در انتخابات و بحث‌های اجتماعی و سیاسی

منبع: آلموند و وربا، ۱۹۶۵، صص. ۴۰-۴۵۶

در این رویکرد، اعتقاد بر این است که فرهنگ سیاسی مشارکتی با نظام‌های دموکراتیک مطابقت دارد و نتیجه فرایندهای آموزشی پیشرفته و سطح بالای سازمان‌یافتگی است و بازتابی از تجربیات سیاسی - اجتماعی خاص کشورهای دموکراتیک محسوب می‌شود. شهروندان از ابزارها، توانایی‌ها، مهارت‌ها و شایستگی‌های ذهنی لازم برخوردار هستند و می‌توانند از آن‌ها به طور عقلانی برای تأثیرگذاری بر تصمیم‌گیری‌ها، جهت‌دهی به تحولات سیاسی، نمایندگی سیاسی یا متوقف کردن تصمیم‌های اداری که به منافعشان آسیب می‌رسانند، استفاده کنند (آیووان^۱، ۲۰۱۵، صص. ۳۰-۳۱).

بر این اساس، در ارتباط با فرهنگ سیاسی در جمهوری اسلامی ایران، می‌توان بیان کرد شکل‌گیری خودآگاهی اسلامی منتج از بروز انقلاب اسلامی و تأکید مقامات جمهوری اسلامی ایران بر شکل‌دهی و تقویت مشارکت مردم در امور سیاسی در ایران نقشی عمده در گسترش و

¹ Iovan

تکامل فرهنگ سیاسی مشارکتی به عهده داشته است. در عین حال، یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد فرهنگ سیاسی در ایران از نظر گونه‌شناسی آلموند و وربا، تا حد زیادی مبتنی بر فرهنگ سیاسی تبعی - مشارکتی است (رهبرقازی و همکاران، ۱۳۹۵ ب، ص. ۱۰۱).

اگرچه توجه به این نکته ضرورت دارد که ماهیت کلی فرهنگ سیاسی ایران در بُعد کلان مورد توجه پژوهش حاضر است و نویسندگان از این پیش‌فرض غفلت نمی‌کنند که وجود گروه‌های قومی متعدد، گرایش‌های فرهنگی و مذهبی متفاوت و خصوصیات جمعیت‌شناختی پراکنده (به ویژه تفاوت‌های نسلی) و مواجهه با تغییرات و دگرگونی‌های سیاسی - اجتماعی عمده در قرن اخیر در شکل‌گیری فرهنگ‌های متفاوت در اقصی نقاط کشور و انعکاس این تنوع در جهت‌گیری‌های سیاسی جامعه در گوشه و کنار ایران کاملاً مشهود است. همچنین، این نکته نباید مغفول واقع شود که در جمهوری اسلامی ایران، بنا بر نظر مسئولان نظام اسلامی، تلاش در راستای رشد و بسط فرهنگ سیاسی مبتنی بر مردم‌سالاری دینی صورت گرفته است؛ وضعیتی که در آن حکمرانی مبتنی بر مشروعیت الهی و مقبولیت مردمی است و نقطه افتراق آن با فرهنگ سیاسی مشارکت دموکراتیک تأکید هم‌زمان بر معنویت و مادیت است. در چارچوب مردم‌سالاری دینی، شهروندان هم‌سو با نظام سیاسی، با اتکا به ارزش‌های دینی و الهی، در پی ایجاد جامعه آزاد، مؤمن، مردمی و اسلامی هستند و مشارکت فعال دارند؛ جامعه‌ای که در آن مؤلفه‌هایی همچون شایسته‌سالاری، انقلابی‌گری، عدالت‌خواهی، برابری، نفی تبعیض، آزادی در چارچوب قوانین اسلام، قانون‌گرایی، فسادگریزی، استکبارستیزی و دفاع از مظلومان، ساده‌زیستی، نفی اومانیسم، نفی سکولاریسم اخلاقی و اباحه‌گری، تحقق کرامت انسانی، سبک زندگی اسلامی و ... دارای ارزش و اعتبار است و حاکم نیز در راستای خدمت به مردم و عمل به فرامین الهی، تحقق حق و عدل در جامعه و هدایت شهروندان در مسیر رشد و تعالی مادی و معنوی گام برمی‌دارد (شفیعی، ۱۳۸۵، ص. ۲۳). این فرهنگ سیاسی اسلامی به عنوان چشم‌انداز و آرمانی مطلوب مطرح است که در ادبیات رهبران جمهوری اسلامی ایران (امام خمینی (ره) و آیت‌الله خامنه‌ای) همواره بر تحقق آن تأکید شده است؛ به طوری که از نظر امام خمینی (ره)، مردم‌سالاری دینی مبتنی بر مفروض‌هایی است که در راستای حفظ و حمایت از کيان و بنیان‌های دینی تعریف شده‌اند: اولاً، ظرفیت اسلام در مردم‌داری و تأکید آن بر مشارکت فعال مردم در تصمیم‌گیری و تعیین سرنوشت خود و همچنین توجه نظام سیاسی و مسئولان به مسئولیت‌ها و وظایفشان در قبال مردم؛ و دوماً،

طبع نالوده، آگاه و بیدار مردم. این دو مشخصه سازوکاری را شکل می‌دهند که مشارکت مردم در امور سیاسی و اجتماعی را تسهیل می‌کند (اخوان‌کاظمی، ۱۳۹۷).

توجه به این موضوع حائز اهمیت است که از نظر امام خمینی (ره)، رضایت و خدمت به مردم اصل و محور امور است. با این حال، ایشان بیان می‌کنند مردم مؤمن ایران خواستار تحقق ارزش‌های الهی در جامعه هستند (پورفرد، ۱۳۸۴، ص. ۳۹) و در شکل‌گیری و تداوم نظام اسلامی نقش حیاتی ایفا می‌کنند. در این وضعیت، مردم نسبت به نظام سیاسی احساس بیگانگی ندارند و از نظر روانی به این باور می‌رسند که می‌توانند در سیاست تأثیرگذار باشند (احسانی، ۱۳۷۸) و می‌توان ارزیابی کرد که نتیجه آن، خروج از انفعال و مشارکت فعال در سیاست خواهد بود. با وجود این، با توجه به اینکه در کتاب حاضر تأکید بر فرهنگ سیاسی مبتنی بر گونه‌شناسی آلموند و وربا است، صرفاً در بخش‌هایی از کتاب و بنا به اقتضای مباحث به آرای رهبران انقلاب اسلامی در باب فرهنگ سیاسی و مشارکت شهروندان در امر سیاست اشاره می‌کنیم و این تعبیر با توجه به رویکرد ایشان، مترادف با فرهنگ سیاسی مردم‌سالاری دینی هستند.

با این وصف، کتاب حاضر بر آن است تا ضمن شناسایی پیشران‌ها و عدم قطعیت‌های کلیدی منبعث از آن‌ها، بتواند شرایط سنجش و ترسیم سناریوهای آینده فرهنگ سیاسی ایرانیان ۱۴۱۲ را فراهم کند و در نتیجه، سازمان‌دهی پژوهش حاضر مبتنی بر مراحل ۸گانه پیترو شوارتز^۱ و منبعث از شناسایی پیشران‌های فرهنگ سیاسی در ایران با اتکا به روش دلفی فازی و تکنیک تحلیل ساختاری مبتنی بر جداول ماتریس متقابل و جمع‌آوری اطلاعات از طریق روش‌های کتابخانه‌ای و مصاحبه‌ای و پرسشنامه‌ای و تحلیل داده‌ها از طریق نرم‌افزارهای میک‌مک و سناریوویزارد است.

بر این اساس، اهمیت پژوهش حاضر را می‌توان در این امر ارزیابی کرد که فرهنگ سیاسی کشورها عمدتاً متأثر از عوامل داخلی همچون ارزش‌ها و باورها، سنت‌های تاریخی، نژاد، قومیت، دین و مذهب، ایدئولوژی‌های سیاسی، زبان، بر ساخت حاکمیت و ... و همچنین عوامل خارجی همچون رشد فناوری ارتباطات، سرایت میان‌سرزمینی، نفوذ و مداخله خارجی، سلطه و اعمال کنترل بر جغرافیای سرزمینی و ... به شمار می‌آید. حال آنکه نکته حائز اهمیت در این است که به هر میزان که جهت‌گیری‌های ارزیابانه، احساسی و شناختی مردم نسبت به نظام سیاسی و حکمرانان و نقش‌های حاکمیتی مبتنی بر عقلانیت، خودآگاهی

¹ Peter Schwartz

و مشارکت فعال و آگاهانه باشند، به همان میزان امکان رشد، ترقی و توسعه کشور در حوزه‌های مختلف فراهم می‌شود و امکان بروز تهدید، انشعاب و انقطاع ارزشی و هنجاری در شرایط سرزمینی ایران که از موقعیت ژئوپولیتیک خاص و همچنین از گروه‌های متکثر و متنوع اجتماعی، قومی، طبقاتی، دینی و غیره برخوردار است را محدود می‌کند.

بر این اساس، پژوهش‌های پیشین و مطالعات انجام‌شده در زمینه وضعیت فرهنگ سیاسی در ایران نشان از آن دارند که در دوره قاجار، نوعی فرهنگ سیاسی عشیره‌ای، قومی و محدود حاکم بوده است، و در تداوم آن در دوره پهلوی اول و دوم، فرهنگ سیاسی محدود و محدود - تبعی حاکم بوده است و در دوره جمهوری اسلامی در ایران، به طور کلی، در مسیری گام نهاده شده است که منتج به نوعی فرهنگ سیاسی نیمه‌مشارکتی یا تبعی - مشارکتی با شدت و ضعف‌های مختلف حاکم بوده است. حال آنکه با توجه به تأکیدات امام خمینی (ره) و آیت‌الله خامنه‌ای مبنی بر تحقق فرهنگ سیاسی مشارکتی مبتنی بر مردم‌سالاری دینی، اینکه تداوم وضع موجود چه آیندای را از نظر نخبگان می‌تواند برای کشور در زمینه فرهنگ سیاسی به بار آورد، و اینکه چه پیشران‌ها و عدم قطعیت‌های کلیدی می‌توانند تعیین‌کننده وضعیت آینده فرهنگ سیاسی در ایران به شمار آیند، نکاتی حائز اهمیت به شمار می‌آیند. این کتاب، با توجه به اهداف تعیین‌شده در بخش‌های بعدی و با اتخاذ رویکردی تحلیلی و مسئله‌محور، یافته‌های حاصل از نظرخواهی از خبرگان و صاحب‌نظران حوزه مدنظر را واکاوی می‌کند. از آنجا که تحلیل‌ها و نتایج ارائه‌شده مبتنی بر دیدگاه‌های تخصصی و داده‌های گردآوری‌شده از طریق روش‌های علمی است، تلاش شده است تا حد امکان از هرگونه سوگیری شخصی اجتناب شود و تبیین‌ها بر مبنای استدلال‌های علمی و نوعی اجماع نسبی میان خبرگان استوار باشد. با این حال، همان‌گونه که در پژوهش‌های حوزه علوم انسانی رایج است، انتخاب یک چارچوب نظری و مفهومی مشخص ممکن است نزد برخی از خوانندگان به منزله جانبداری تلقی شود. از این رو، نویسنده کوشیده است با شفاف‌سازی رویکردهای نظری، بهره‌گیری از منابع معتبر و استناد به دیدگاه‌های متنوع، بستری برای قضاوتی منصفانه‌تر از سوی خواننده فراهم آورد.

علاوه بر این، اثر حاضر می‌تواند به عنوان منبعی ارزشمند برای متخصصان، پژوهشگران، دانشجویان و علاقه‌مندان به حوزه‌های جامعه‌شناسی، علوم سیاسی، مطالعات فرهنگی و آینده‌پژوهی استفاده شود. با ارائه یک چارچوب تحلیلی جامع و بهره‌گیری از روش‌های علمی

معتبر، این کتاب به فهمی ژرف‌تر از سناریوهای آینده فرهنگ سیاسی در ایران یاری می‌رساند و زمینه‌ساز پژوهش‌های بعدی در این عرصه خواهد بود.

در این راستا، پژوهش حاضر در پی دستیابی به اهداف پژوهش همچون: الف) تجزیه و تحلیل فرهنگ سیاسی در ایران، ب) شناسایی پیشران‌ها و عدم قطعیت‌های کلیدی تأثیرگذار بر آینده فرهنگ سیاسی در ایران، پ) طراحی سناریوهای آینده فرهنگ سیاسی در ایران و ت) ارائه راهکارهایی برای تحقق فرهنگ سیاسی مطلوب در ایران است و در این چارچوب، در پی پاسخ‌گویی به پرسش‌هایی همچون چه پیشران‌ها و عدم قطعیت‌هایی بر آینده فرهنگ سیاسی در ایران تأثیرگذار هستند و چه سناریوهایی را می‌توان برای آینده فرهنگ سیاسی در ایران تربیم کرد، است.

انتشارات دانشگاه اصفهان

انتشارات دانشگاه اصفهان

فصل دوم

روش‌شناسی

۱-۲ مقدمه

در مطالعات آینده‌پژوهی، انتخاب روش تحقیق مناسب یکی از ارکان اساسی دستیابی به نتایج علمی معتبر و قابل اتکا محسوب می‌شود. روش‌شناسی پژوهش نه فقط تعیین‌کننده مسیر علمی پژوهش است، بلکه چارچوبی برای تحلیل و تفسیر داده‌ها فراهم می‌آورد. از این رو، دقت در انتخاب و طراحی روش‌های تحقیقاتی اهمیتی ویژه دارد؛ به ویژه در پژوهش‌هایی که پدیده‌هایی پیچیده مانند فرهنگ سیاسی و تحولات آن در بستر زمان را تحلیل می‌کنند.

کتاب حاضر که با هدف طراحی سناریوهای آینده فرهنگ سیاسی در ایران طی بازه زمانی ۱۴۰۲ تا ۱۴۱۲ نوشته شده است، از روش‌های ترکیبی آینده‌پژوهی بهره گرفته است. این روش‌ها شامل روش دلفی فازی، سناریونگاری مبتنی بر الگوی پتر سوارتز، تحلیل تأثیرات متقابل و تکنیک‌های مبتنی بر نرم‌افزارهای تخصصی نظیر میک‌مک و سناریوویزارد هستند. انتخاب این روش‌ها مبتنی بر ماهیت پژوهش و پیچیدگی‌های مرتبط با مطالعه آینده فرهنگ سیاسی در ایران است و به نحوی طراحی شده‌اند که قابلیت ارزیابی سیستماتیک پیشران‌های کلیدی و عدم قطعیت‌های مؤثر بر این حوزه را داشته باشند.

یکی از چالش‌های کلیدی در مطالعات آینده‌پژوهی مواجهه با عدم قطعیت‌های ساختاری و پویایی متغیرهای اثرگذار بر روندهای آینده است. در این راستا، روش دلفی فازی به عنوان یک ابزار مشارکتی و سیستماتیک برای استخراج نظرات خبرگان و رسیدن به اجماع استفاده شده است. این روش به پژوهشگران امکان می‌دهد تا از طریق چندین مرحله رفت و برگشتی،

مجموعه‌ای از عوامل کلیدی را شناسایی و اولویت‌بندی کنند. به علاوه، بهره‌گیری از تحلیل فازی در این فرایند دقت و انعطاف‌پذیری بیشتری به تحلیل داده‌ها بخشیده و امکان مدل‌سازی عدم قطعیت‌ها را فراهم کرده است.

در ادامه، سناریونگاری مبتنی بر الگوی پیترو شوارتز به عنوان یکی از روش‌های شناخته‌شده در آینده‌پژوهی استفاده شده است. این روش با تمرکز بر شناسایی پیشران‌های کلیدی، تحلیل عدم قطعیت‌های کلیدی و تدوین سناریوهای ممکن، امکان بررسی روندهای ممکن آینده را فراهم می‌آورد. از آنجا که آینده فرهنگ سیاسی در ایران تحت تأثیر عوامل مختلف داخلی و خارجی قرار دارد، این روش ابزاری مناسب برای تحلیل و پیش‌بینی الگوهای تحول آن به شمار می‌رود.

به منظور تحلیل کمی و ساختاری ارتباطات بین پیشران‌های کلیدی، از روش تحلیل تأثیرات متقابل استفاده شد. این روش امکان شناسایی و ارزیابی میزان تأثیرگذاری و تأثیرپذیری متغیرهای مختلف را فراهم می‌آورد و از طریق آن می‌توان ساختارهای پیچیده نظام‌های سیاسی و فرهنگی را بهتر درک کرد. در این کتاب، داده‌های به‌دست‌آمده از نظرات خبرگان از طریق نرم‌افزار میک‌مک تحلیل شده است که این امر موجب افزایش دقت تحلیل‌ها و کاهش سوگیری‌های ذهنی در فرایند تصمیم‌گیری شده است.

در نهایت، بهره‌گیری از نرم‌افزار سناریوویزارد در تدوین سناریوها به ما کمک کرده است تا با استفاده از مدل‌های ریاضی و تحلیل‌های کیفی، روابط متقابل میان متغیرها را به روشی دقیق‌تر شبیه‌سازی کنیم. این نرم‌افزار که بر پایه ماتریس اثرات متقابل توسعه یافته است، امکان تحلیل ساختاری و پویای سناریوهای مختلف را فراهم کرده و به ما این امکان را داده است تا الگوهای متفاوت آینده را در قالب سناریوهای مشخص بررسی کنیم.

در مجموع، فصل روش‌شناسی پژوهش حاضر در دو بخش اصلی تنظیم شده است. در بخش نخست، کلیات روش‌های استفاده‌شده، از جمله روش دلفی فازی، سناریونگاری پیترو شوارتز، تحلیل تأثیرات متقابل و نرم‌افزارهای مرتبط معرفی شده‌اند. در بخش دوم، فرایند اجرایی این روش‌ها و نحوه اجرای آن‌ها تشریح شده است. این ساختار به گونه‌ای طراحی شده است که ضمن ارائه مختصر مبانی نظری روش‌ها، نحوه به‌کارگیری آن‌ها در تحلیل آینده فرهنگ سیاسی در ایران را نیز مشخص کند.

۲-۲ چارچوب‌های پژوهش و روش‌های مطالعه

۲-۲-۱ روش دلفی فازی

به طور مختصر، در زمینه روش دلفی می‌توان گفت این روش به عنوان یک ابزار کارا برای تعیین موضوع‌های مهم و اولویت‌بندی توصیفی عوامل در تصمیم‌های مدیریتی شناخته می‌شود. این روش حاصل مطالعاتی است که شرکت رند^۱ در دهه ۱۹۵۰ با هدف خلق روشی برای کسب اجماع بین متخصصان گروه انجام داده است (اوکولی و پاولوفسکی^۲، ۲۰۰۴، صص. ۲-۱۵).

روش دلفی به عنوان یک راهبرد نظام‌مند در پژوهش‌های علمی به کار می‌رود و هدف آن گردآوری و تحلیل دیدگاه‌های گروهی از متخصصان درباره یک مسئله مشخص یا سؤال پژوهشی است. این روش با استفاده از چندین مرحله توزیع پرسشنامه انجام می‌شود؛ به گونه‌ای که ضمن حفظ ناشناس بودن پاسخ‌دهندگان، بازخوردها به طور منظم به اعضای پنل ارائه می‌شوند تا امکان بازبینی اصلاح نظرات فراهم شود (کینی^۳ و همکاران، ۲۰۰۱، صص. ۱۹۵-۲۰۰). کاربرد این روش در مواردی است که نیاز به جمع‌آوری نظرات خبرگان برای تصمیم‌گیری یا دستیابی به توافق جمعی وجود دارد. برخلاف شیوه‌های مرسوم نظرسنجی، اعتبار داده‌های حاصل از روش دلفی نه به تعداد مشارکت‌کنندگان، بلکه به سطح دانش و تخصص آن‌ها بستگی دارد. در این فرایند، هویت افراد شرکت‌کننده که از صاحب‌نظران آن حوزه محسوب می‌شوند، می‌تواند محرمانه باقی بماند؛ هر چند نتایج نهایی به‌دست‌آمده از اجماع جمعی قابلیت ارائه و انتشار دارند (دونوهو^۴ و همکاران، ۲۰۱۲، صص. ۳۸-۴۶).

روش دلفی معمولاً با طراحی مجموعه‌ای از پرسش‌ها توسط پژوهشگر یا گروه پژوهشی آغاز می‌شود که این پرسش‌ها به جمعی از خبرگان به عنوان اعضای پانل تخصصی ارسال می‌شوند. پس از دریافت پاسخ‌های اولیه، داده‌های به‌دست‌آمده از نظرهای متخصصان تحلیل و خلاصه‌سازی می‌شود و نسخه‌ای بازنگری‌شده از پرسش‌ها برای بار دوم در اختیار همان گروه قرار می‌گیرد. در این روند، امکان دارد ساختار پرسش‌ها از شکل باز در دور نخست، به صورت بسته یا دارای گزینه‌های محدود در دورهای بعدی تغییر پیدا کند. این فرایند به طور

¹ RAND Corporation

² Okoli & Pawlowski

³ Keeney

⁴ Donohoe

معمول تا زمانی ادامه می‌یابد که نوعی توافق عمومی میان اعضا حاصل شود، یا آشکار شود که رسیدن به اجماع ممکن نیست. توفیق این روش تا حد زیادی وابسته به انتخاب دقیق و هدفمند اعضای پانل، طراحی مناسب و هدفمند پرسش‌ها در گام نخست، و همچنین دقت در بازتاب دیدگاه‌های اعضا در هر مرحله از بازخورد و بازنگری است (فینک-هافنر^۱ و همکاران، ۲۰۱۹: ۱-۱۹).

بر این اساس، تعداد شرکت‌کنندگان معمولاً کمتر از ۵۰ نفر و عمدتاً ۱۵ تا ۲۰ نفر است. در این پژوهش، از روش دلفی کلاسیک^۲ و ادغام آن با نظریه فازی بهره‌مند شده‌ایم و مراحل آن شامل موارد زیر هستند:

- شناسایی مسئله و تعریف موضوع
 - تعیین تخصص‌های مورد نیاز
 - انتخاب کارشناسان
 - تهیه و توزیع اولین پرسشنامه
 - تحلیل اولین پرسشنامه
 - تعیین اینکه آیا پاسخ‌های کارشناسان تثبیت شده‌اند.
 - اگر ثبات حاصل نشده باشد، پاسخ‌های گروه در پرسشنامه دوم بازخورد می‌شوند.
 - تحلیل دومین پرسشنامه
 - تعیین اینکه آیا در پاسخ کارشناسان ثبات حاصل شده است.
 - اگر در پاسخ کارشناسان ثبات حاصل نشده باشد، مراحل قبل تا رسیدن به ثبات همچنان تکرار می‌شوند.
- در صورت حصول به ثبات در پاسخ کارشناسان، اطلاعات در گزارش نهایی ارائه می‌شود (توروف و لینستون^۳، ۲۰۰۲، صص. ۵-۶).

شرکت‌کنندگان در این روش کارشناسانی هستند که درباره واقعیت‌های آینده نظر می‌دهند و پژوهشگران برای حصول به وفاق و همگرایی در پاسخ‌های کارشناسان تلاش می‌کنند و دو ویژگی اصلی این روش تعاملی بودن و اجرای فرایند تکرار هستند. در این مطالعه، تکرار به این معناست که پس از برگزاری چند دوره، کارشناسان بتوانند به نظرات، بحث‌ها و پیشنهادها دیگران واکنش نشان دهند و با مقایسه نظرات دیگران با نظرات

¹ Fink-Hafner

² Delphi Classic

³ Turoff & Linstone